

kereszt utáni 4. vasárnapra szóló prédikáció elején a szokásos rövid útmutatás helyett, mely az éneklésre vonatkozik, énekek hosszú felsorolását és osztályozását kapjuk. Az énekek tartalmi felosztása (közönséges háborúság, az ördög, a bűn, a világ, a halál háborgatása idején énekelt énekek) megegyezik a prédikáció textusául megadott Máté evangéliuma 8. részében foglalt témával: Jézus lecsendesíti a háborgó tengert. Bornemisza 54 éneket sorol fel itt. Az énekek felsorolásának átvételekor a bártfai szerkesztő 10 éneket kihagyott, habár e 10 kihagyott énekből 4 megvan a bártfai kötetben is.¹² 3 olyan éneket is felsorolt¹³ ellenben, amely nem található meg a bártfai gyűjteményben.¹⁴ Apró változtatást Bornemisza szövegén is végzett: a bártfai énekeskönyv feltünteti az idézett pontos bibliai helyeket is. Tehát a Bornemisza-féle és a bártfai énekeskönyv között nemcsak eszmei, hanem szorosabb kapcsolatot kell feltételeznünk, csakhogy nem az 1582-es detrekeői, hanem egy esetleges későbbi, szintén Bornemisza-féle kiadvány-terv és a bártfai énekeskönyv között. Az persze csak feltevés, hogy a bártfai szerkesztő ismerte volna Bornemisza későbbi énekgyűjteményének, ha volt ilyen, a kéziratát. Mindenesetre úgy látszik, az előszót író bártfai szerkesztő egy nem egészen pontos kézíratos forrásból, nem pedig a *Foliospostilla* nyomtatott kiadásából ollózott. Aligha magyarázható másként, hogy Bornemisza felsorolásából miért hagyott ki 4 olyan éneket is, amely egyébként megvan gyűjteményében. Inkább az a valószínű, hogy egy, már ezzel a Bornemisza előszóval ellátott, kézíratos gyűjtemény került a kezébe.

H. Hübér Gabriella

Csiky Gergely Spartacusának három változata

Az aradi Megyei Könyvtárban a megye szülöttének, Csiky Gergelynek számos értékes kéziratát őrzik. Ezek egy részét Csiky Ödön, az író fia, más részét Csiky Károly, az író testvéröccse, valamint az aradi színház ajándékozta a megyei könyvtárnak.

Csiky Gergely néhány ismert színdarabjának eredeti példánya mellett, fellelhető itt többek között a *Thalia megváltása* és *A színésznő* című prólogusoknak, több tanulmányának (köztük a *Hamlet*-hez írt előszavának, valamint az író *Plautus nőalakjai* című akadémiai székfoglalójának) a kézírata.

Itt leltem meg egy kevésbé ismert írásának, a *Spartacus* című ötfelvonásos, verses történelmi tragédiának eredeti kéziratát is két változatban. Ezek mindegyike lényeges eltéréseket tartalmaz az 1886-ban, a budapesti Nemzeti Színházban bemutatott, illetve ugyanebben az évben az Athenaeum kiadásában nyomtatásban megjelent végleges szövegtől. Az egyikből – nyilvánvalóan az első változathoz – arra lehet következtetni, hogy Csiky ezt a tragédiát nem 1885-ben írta, mint ahogy azt irodalomtörténetünk nyilván tartja, hanem 1875-ben. Külön érdekességet kölcsönöz a két kézírásos változatnak, hogy összevetésük egymással, illetve a nyomtatott szöveggel, betekintést enged Csiky Gergely írói műhelyébe, drámai felfogásának, technikájának alakulásába, lehetővé teszi a mű genézisének követését.

Csiky Gergely erőssége köztudomás szerint a kora valóságába gyökerezett társadalmi színmű, illetve szatirikus vígjáték volt. Történelmi tárgyú színdarabjai kétségtelenül kevésbé jelentősek, mint társadalmi drámái.

Mindössze egyetlen olyan történelmi tragédiát írt, amelynek hőse valóban élt történelmi személyiség. Nem tekinthető mellékkörülménynek, hogy a történelmi hős, akit Csiky tragédiájának központjába állít, nem más, mint Spartacus, az ókor nagy lázadója.

Érdekes megemlíteni, hogy körülbelül ugyanabban az időszakban egy olasz író is gondolt Spartacus tragikus történetének irodalmi feldolgozására: 1874-ben jelent meg Raffaello Giovagnoli *Spartacus* című történelmi regénye. Tudott-e erről Csiky, a kezébe került-e a regény? Ennek kiderítése a lehetetlenséggel határos. Viszont tény, hogy világirodalmi viszonylatban Csiky Gergely az elsők közé tartozik, akik ezt a témát feldolgozták.

¹² Sok jótéteményen nagyon csodálkozván, Úristen, kérünk a te szent nevedért, Szabadíts meg és tarts meg Uram Isten, Siess nagy Úristen én segítségemre.

¹³ *Buzgó szívből te fiaid, kegyes Atyánk könyörgünk, Kegyelmes Úristen, tehozzád folyamodunk, Mennynek s földnek kegyes Istene.*

¹⁴ Erre már az RMNy ismertető szövege is felfigyelt.

A *Magyar Irodalmi Lexikon* (1963) és *A magyar irodalom története* (1965) nem tesz említést Csiky *Spartacus*áról, az *Új Magyar Lexikon* (1959) pedig épp hogy megemlíti. Csiky Gergely 1955-ben megjelent *Válogatott művei*hez írt bevezetésében Hegedűs Géza így ír róla: „... Egnéhány, múltban játszó érdekes játékában (pl. *A komédiásban* vagy a *Két szerelemben*) jelentékeny irodalmi alkotásokat tudott létrehozni (habár éppen a legsúlyosabbat és legjobban indulót, a *Spartacust* tökéletesen el is rontotta, de hát azt a rabszolgázadás-témát liberális szemlélettel nem is lehetett méltón végiggondolni).”

Vitathatatlan, hogy egy mű irodalmi értékét nem témája, nem hőséneke személye adja meg. De azt sem lehet teljesen figyelmen kívül hagyni, hogy egy író mikor, milyen korszakban és körülmények között, milyen céllal nyúl egy témához. *Spartacus*nak, a lázadó rabszolganak és harcostársainak *rokon-szenves ábrázolása* már egymagában véve sem lebecsülendő.

Bár valóban nem sikerült Csikynek a rabszolgázadást mint a római birodalmat alapjaiban megrázó vihart érzékeltetni és *Spartacust*, a tragikus sorsú rabszolgavezért a maga teljes történelmi és emberi nagyságában színpadra vinni, s a darab végleges változatában a hős tragédiáját inkább szubjektív, szerelmi síkra is tereli, mégis több érdeklődéssel kellene közelednünk Csiky e jól megírt drámai jelenségekben és nemes pátoztól fűtött tirádákban gazdag színpadi művéhez.

Csiky *Spartacus*át az 1885. évi Teleki-pályázat 100 aranyával jutalmazták. A darab először a budapesti Nemzeti Színházban került színre, 1886. április 9-én. *Spartacus* szerepét Nagy Imrére, az akkori idők körülrajongott drámai színészére bízták, aki a Nemzeti első Ádámja, első Csongora és első Faustja volt, és aki Bánk bán szerepében, valamint számos nagy Shakespeare-i szerepben (Romeo, Hamlet, Coriolanus, Othello, Antonius, Lear király) nyújtott emlékezetes alakítást. *Spartacus* feleségének, Justinának szerepében Fáy Szeréna, míg szerelmesének, Flaviának szerepében Jászai Mari remekelt.

A korabeli sajtó visszhangja is érzékelteti, hogy milyen merész lépésre szánta el magát Csiky, amikor *Spartacust* választotta történelmi tragédiája hőiséül. E szerint a lázadás kitörésével végződő második felvonás „élénk tetszést váltott ki a karzati nézőkből, de a földszint fagyos volt, „mert a szocializmus vörös réme merészkedett a lámpák fényébe jutni”.

Röviddel a budapesti bemutató után, 1886. május 22-én, bemutatta a *Spartacust* a kolozsvári Nemzeti Színház, amelynek Csiky úgyszólván háziszerezője volt.

Amint az az aradi Megyei Könyvtárban található keménykötéses kéziratban levő bejegyzésből kitétni, a darabot megkapta az aradi színház is, mégpedig tizenegy évvel annak ősbemutatója előtt. A kézirat első oldalán ugyanis kalligrafikus írással ez olvasható: *291 Érkezett sept. 9. 1875.* (A „291” nyilván az iktatási szám lehet.) Eddig, mint e cikk bevezető soraiban már említettem, úgy tudtuk, hogy Csiky a *Spartacust* 1885-ben írta. Amennyiben a fenti keltezés hitelesnek bizonyul – és nincs okunk kételkedni benne, hogy megfelel a tényeknek – ez azt jelenti, hogy Csiky a darabot nem 1885-ben, hanem tíz évvel előbb: 1875-ben írta és talán merész tárgya miatt, vagy mert nem volt vele megelégedve és át akarta dolgozni, félretette. Csak évekkel később, amikor már sikeres drámaíró volt és több dramaturgiai gyakorlattal rendelkezett, küldte el átdolgozott formájában, más végkifejlettel a Teleki-pályázatra.

Érdekes, hogy az aradi színház nem mutatta be a darabot 1875-ben, vagy röviddel ezt követően. Ennek oka ismeretlen. Az aradi bemutatóra is csak tizenegy évvel később, vagyis a budapesti ősbemutató után, 1886. november 21-én került sor. Ekkor valószínűleg nem az 1875-ben érkezett szöveget használták fel, hanem a darab végleges változatát adták elő. A bemutatóról közölt beszámolójában az *Arad és Vidéke* című helyi lap megemlíti, hogy „nem volt telt ház, de szép siker volt”.

Egyébként, egy másik darabja elfektetéséről is tudunk: *Theodora* című történelmi tragédiáját (mellyel ugyancsak elnyerte a Teleki-pályázat díját) 1882-ben küldte el a pályázatra, viszont a kézirat címlapjára ő maga jegyezte fel: „1877-ben írtam”.

A feltevést – mondanám: bizonyosságot –, hogy Csiky eredeti formájában 1875-ben írta meg a *Spartacust*, alátámasztja az a körülmény, hogy egybeesik azzal a kezdő alkotói korszakával, amikor darabjainak cselekményét a mesék világába (*A Jósolat*, 1874.), illetve távoli történelmi korszakokba helyezte (*Janus*, 1876; *A május*, 1877; *Theodora*, 1877.). *A Jósolat* és a *Janus* közé esne a nyilvánvalóan 1875-ben írt *Spartacus*. Csak később, több hónapos párizsi tanulmányútja után, az 1880. január 23-án óriási sikerrel bemutatott *Proletárokkal* tér át Csiky írói pályafutásának második, jelentősebb korszakára: darabjai cselekményét, szereplőit ekkor már a maga korából veszi, megteremt a modern magyar kritikai realista társadalmi drámát.

Térjünk most vissza az aradi Megyei Könyvtárban levő Csiky-kéziratokra. Itt a *Spartacus* két teljes példánya található: az egyik a darab eredeti kézírata, húzásokkal, javításokkal, beírásokkal, a másik pedig az aradi színháznak küldött, már említett kemény kötésű példány, láthatólag ugyancsak a szerző keze írásával, de olvashatóbb gyöngybetűkkel. Ennek a két példánynak egyezik a szövege: mindkettő szerint Spartacus, a köztudomásba átment történelmi eseményeknek megfelelően, fegyverrel a kezében, a harcmezőn leli halálát. De van a kéziratokat tartalmazó borítékban még néhány különálló lap is Csiky kezeírásával: ezeken a lapokon a tragédia végkifejletének egy másik változata olvasható: a szerelmében elvakult Spartacus a döntő pillanatban gyengének bizonyul, enged szerelmese, egy patriciusnő rábeszelésének, nem megy az elhatározó ütközetbe és végül e nő, Flavia gyilkójának esik áldozatul. Erről a két változatról a jelen írás ad először tudósítást.

A végleges, nyomtatott szövegben a végkifejlet harmadik változatát találjuk. Ez részben egyezik ugyan a második megoldással, de egy lényeges, Spartacus jellemét meghatározóan illusztráló mozzanatában különbözik is tőle.

Janovics Jenő, Csiky Gergely egyik kedvenc színiakadémiai tanítványa, a kolozsvári színház későbbi igazgatója, *Csiky Gergely élete és művei* című könyvének 1902-ben megjelent második kötetében hat oldalt szentel a Spartacus elemzésének.

„A költői cselekvény kigondolásában s a rabszolga harckelésének lélektani indokolásában rendkívül szerencsés volt Csiky, – írja Janovics Jenő.¹ – Spartacus szabad ember volt, vérenek minden cseppje szabadságért ég. Fialat, szép felesége és ártatlan kicsi gyermeke volt. S elszakították szeretteitől, hogy rabszolgálcncra fűzzék. Felesége, Justina utána megy, keresztülgázolva minden veszedelmen, keresi férjét. S rátalál a capuai vásáron. Hozzárohan örömtől mámorosan, de Spartacus idegenül taszítja el magától a szenvedő asszonyt s a zsenge gyermeket, mert tudja, hogy őket is láncra fűzik, ha magáénak vallja. Spartacust Leontius veszi meg s megveszi Justinát is, ki nem tud elszakadni férjétől. A gyermek sírása alkalmatlan a nagyúrnak, hát leszúrhatja csatlósával, az ifjú feleség megtetszik neki, hát meggyalázza erőszakkal. Spartacusnak pedig az elvetemedett kéjenc apja egy zacskó aranyat dob gyermeke halálának és felesége becsületének díjául.”

Spartacus lázadásának ezek a fő motívumai.

Csiky Gergely, amint az az aradi könyvtárban levő kemény kötésű kéziratban olvasható, így beszélteti *Spartacust*, a trák rabszolgát a szabadságról, az ember vele született jogairól:

Rabtársaim, én voltam már szabad.
Ti, kiknek apja, anyja szolgálta volt
S baromként hurczolván gazdáitok
Ígáját, törvényt, sujtó ostorát,
Hívétek, természet törvénye ez:
Ti nem tudjátok, mi e szó: szabad.

Itt az idő, hogy szabadok legyünk
És megfizessük, a mit szenvedénk.
Mi ellenünkben a maroknyi nép
– Kitérnek mondanak – s mi nélkülünk?
Földjétek mi szántjuk, öltönyétek mi varrjuk,
Mi építjük s tartjuk fönn hajlokát;
Mi főzzük étkéteket, s ha megrontja gyomrát,
Egészségéteket mi adjuk vissza. Mi
Gyilkoljuk egymást a circus fővényén,
Gondolkozunk s dolgozunk, hogy ők
Mulassanak s éljenek. Miért
van ez? A természet nem így tanít.
Ha dolgoznunk kell, dolgozzunk magunknak,
S ha gyilkolnunk kell, gyilkoljuk meg őket!

¹ Mind a Janovics-, mind a későbbi Csiky Gergely-idézetekben hű maradok az akkori helyesíráshoz. (M. T.)

RABSZOLGÁK Le az urakkal, gyilkoljuk meg őket!

Ezek a sorok egyeznek a nyomtatásban megjelent szöveggel, viszont az alábbiakat Csiky már nem iktatta be a végleges, nyomtatott változatba. (A bennük foglalt gondolatokat drámai formában a második felvonás zárójeleneteként dolgozta fel.) Íme, a kemény kötésű, kézírásos példányban fellelhető tiráda folytatása:

SPARTACUS Mindenkit egyformának alkotott
A természet s adott mindenkinek
Egyformán főt, szívet, gyomrot, kezét
S jogot: használni önmagának azt,
Mi neki adatott. Ki tette azt,
Hogy ember és ember között különbség
Legyen, s az egyiknek keze a másik
Gyomrának dolgozzék, s egyik szíve
A más mulatságáért megrepedjen?
Őrült, ki túrni tudja ezt, ki nem
Kiáltja: Nincs többé rabszolgaság!

RABSZOLGÁK Nincs szolgaság! Mi szabadok vagyunk!

SPARTACUS Fegyvert! Szabadság és bosszú!
Legyen mindnyájunk harci ordítása.
Lángban nyugodjék le a nap ma este,
Vérben keljen fel holnap, esküszünk!
Esküdjetek, hogy addig nem pihentek,
Míg e kevély városból kő kövön lesz,
Mely a világnak átka, zsarnoka,
Mely feltalálta a rabszolgaságot,
S először verte láncra a szabad
Embert. Esküdjetek rá!

Az eredeti szövegben a második felvonás Spartacus gyermekének megöletésével, valamint azzal a jelenettel zárul, amikor az egyik halálra sebzett gladiátor, Crixus, utolsó szavaival bosszúra buzdítja Spartacust, aki felesége, gyermeke, gladiátortársa haláláért véres fizetésre esküszik.

Ennek a felvonásnak utolsó jelenete:

SPARTACUS *(lassan felemeli fejét)*

Meghalt, megölték. Ég, te látod ezt,
S tovább mosolyognak csillagjaid.
Te föld, te szívtagd be vércseppjeit,
S meg nem nyitád haragvó méhedet.
Te szellő, te fogtad fel véglegét,
S gyilkos viharrá válni nem tudál.

(Újra kitörő zokogással Vitusra borul.)

Fiam, szegény meggyilkolt gyermekem!
Ki pótol téged?

CRIXUS *(elhaló hangon az épületben)*

Boszú, Spartacus!

SPARTACUS *(felriad)*

Boszú! Ki mondta ezt? Igen, boszú!

CRIXUS *(az ajtót
kilökve véresen kívánszorog és Spartacus mellett a földre hanyatlik. Haldokolva.)*
Elbuktam – és kaczagva ordíták:
Halált neki . . ! – eldobtak, mint ebet –
Emlékezzél eskünkre, Spartacus:
Élet-halálban hűség és bosszú –
Bosszulj meg!

(Meghal.)

SPARTACUS *(kezét az ég felé nyújtva)*
Testvérem, nőm, gyermekem,
E kar bosszút fog állni értetek!

VENDÉGEK *(a teremben, összeütvé serlegeiket)*
Üdv Lentulusnak!

SPARTACUS *(felemelkedik, a mulatók felé fordulva, sötétben.)*
Átok rá és bosszú!

(A függöny legördül.)

A végleges, nyomtatott változat második felvonásának mozgalmasabb, drámaibb hatású zárójelene-
tében a fellázadt rabszolgák elfogják és megkötözik gazdájukat, a patrícius Lentulust.

SPARTACUS *(Lentulusához)*
Nem feleselni jöttünk. Nyelvedet
Hiába koptatod, a kard beszél most.
Nézd a kigyózó lángot, mely sziszegve
Nyaldossa büszke palotád falát,
Halld a morajt, mely mennydörgés zajával
Eget, földet megrázva közeleg.
Tudod, mit mond a láng? A paloták
Üszkös halommá válnak, romba dőlnek;
Tudod, mit ordít a dörgő moraj?
A meglánczolt oroszlán szétszakítá
Bilincseit, nincs többé szolgaság!

RABSZOLGÁK Nincs többé szolgaság, le az urakkal!

Spartacus és a rabszolgák éles hangú vádbeszédet intéznek Lentulus ellen és ugyanakkor megbélyeg-
zik osztályának, a Rómát vezető patríciusoknak a bűneit. A felvonás Spartacus és a rabszolgák esküjé-
vel ér véget:

SPARTACUS Rabszolgák, kiktől az ember nevet
Megtagadá e gögös úri nép,
Kik érte, mint barmok, dolgoztatok,
Martátok egymást, mint vadállatok:
Esküdjetek, hogy addig nem nyugosztok,
Míg mindnyájan szabadok nem leszünk!
Esküdjetek velem rá!

RABSZOLGÁK Esküszünk!

SPARTACUS Esküdjetek, hogy mindent visszaadtok,
A mily mértékben tőlük kaptatok:
Lánczot, korbácsot, kínzást, megvetést,
Gyötrelmet, halált, gyalázatot.
Esküdjetek velem rá!

RABSZOLGÁK Esküszünk!

SPARTACUS Esküt tevénk, nagy és borzasztó esküt,
Hogy mindent híven visszafizetünk:

(Lentulushoz:)

Fiad megfosztott nőmtől, gyermekemtől,
Én fiadat megöltem s elragadtam,
Rabommá tettem büszke lányodat.

(Magasra emeli kardját.)

Példát adék társak, kövessetek:
Esküdjetek, hogy minden érzetet
Eldobtok, megtagadtok a minék
Nem bosszú és szabadság a neve;
Esküdjetek velem rá.

RABSZOLGÁK Esküszünk!

(A függöny legördül)

A cselekmény bonyolításához hozzájárul, hogy szerelem lopózik Spartacus szívébe.

„Szezelem – írja Janovics Jenő – Leontius húga, a gögös és szépséges római patrícius nő, Flavia iránt. A rabszolgavásáron látták meg először egymást. Flaviát fényes hordszéken hozták, a mint szemléjét tartotta az árúcikkék fölött. A Spartacus királyi természetén megakadt szép szeme. Fennhéjázó gög-jében a rabszolgát nem veszi emberszámba s mégis az a szerelmi nyíl, amely ennek a ritka portékának a sötétezen villámló, dacos szeméből lövelt elő, szíven találta. S Spartacusból, a mikor megbecstelenített feleségét eltaszítja magától, már nemcsak a becsületére féltékeny férj erkölcsi felháborodása tör ki, de a fejlődő szerelem első láza a szépséges Flavia iránt. Ez a szerelmi hevület is szítja a bosszú lángját, S Flavia testvére Leontiusnak, neje meggyalázójának, gyermeke gyilkosának. Milyen fényes perspektívája ez a készülő vihar hatalmas háborgásának s vésses kitörésének; milyen erős és széles alapja az igazi tragikumnak.”

Janovics szerint „az első két felvonásban rendkívül gazdag képzelettel van feldolgozva a történeti anyag,” de a harmadik felvonás már nem tudja megközelíteni az addigi színvonalat. Spartacus bukásának rajza nem szerencsés és a jellemfestés sem meggyőző.

Spartacust – az eredeti, kéziratban maradt szöveg szerint – kétség gyöttri, egy gyenge pillanatában megriad, már-már elviselhetetlennek érzi a vállalt feladat és felelősség súlyát (ne felejsük: a fellázadt rabszolgák élén voltaképpen nem a patríciusokkal, hanem egy világhatalommal, Rómával veszi fel a harcot) és így tör ki:

Oh, Justinám, szerető kebleden
Egy boldog percz mily sokkal
Többet érne
E szörnyű hatalomnál. Kebleden
Feledhetném, a nagyság mily nehéz.
Oh, mily fáradt vagyok!
Őrült te! a ki kábán azt hiszed,
Hogy a tetőre dobva a tüzet,
A zúgó ár elől ellökve gátját,
Villámot gyújtva, mennydörgést riasztva:
Parancsolhatsz viharnak, tűznek, árnak . . .

Később Spartacus súlyos válságba kerül: elhatalmasodik rajta a Flavia iránti szerelem. Most már nem csupán a Justina iránti hűség és a Flavia felé sodró szenvedélye között kell választania, de választania kell a harcostársai iránti hűség, a történelmi küldetés és Flavia között.

A tragédia cselekményének kibontakoztatása, Spartacus bukásának a történelmi eseményekhez hű, de egyben emberileg, lélektanilag és dramaturgiaiilag indokolt megoldása sok fejtörést okozhatott Csikynek. Itt tolla elbizonytalanodott. Ingadozott a történelmi hűség és a neki lélektanilag indokol-

tabbnak tetsző, nagyobb drámai hatású megoldás között. Erre vall az a körülmény, hogy – amint már utaltam rá és amint az az aradi Megyei Könyvtárban őrzött eredeti kéziratokból, illetve azoknak egy-mással és a végleges, nyomtatott szöveggel való összevetéséből kitűnik – Csiky a tragédia végkifejletének három változatát dolgozta ki.

Vegyük most közelebről szemügyre őket:

Kezdjük az elsővel, a két teljes, egymással egyező kézírásos szöveggel. Ezek szerint Spartacus felesége, a meggyalázott s Flaviára joggal féltékeny, de férje iránti szerelméhez mindenképpen hű maradó Justina öngyilkos lesz. A megtört Spartacus a haldokló Justinának vallomást tesz: nem Flaviát, hanem őt, csak őt szereti igazán. A felesége holttestére boruló vezért egyik harcostársa, Mylius riasztja:

Föl Spartacus, hagyd el későbbre gyászod!
Az ellenség szétverte seregünket
S győzelmi ordítással közeleg.
Föl harczra, mentsd meg, a mit még lehet.
SPARTACUS Az ellen győz – kardot, kardot kezembe!
(*Egy rabszolga kivont kardot ad át.*)
Utánam harczra! győzünk vagy halunk!

Az ütközetben azonban Spartacus halálos sebet kap. Mylius és egy másik rabszolga hozzák vissza és a halott Justina mellé fektetik. Flavia vőlegénye, Lucius és a győztes katonák betódulnak.

LUCIUS Győzelem!
A lázadók leverve teljesen,
Bár óriási volt a küzdelem.
Kétségbeesve harczolt Spartacus,
Sebet kapván, térden védé magát,
A holt testek falként vevék körül.
Rabszolga volt és lázadó, igaz,
De tisztelet a hősnak, bármi volt.
(*Meglátja Flaviát*)
Jegyese, Flaviám, te mentve vagy,
S ez győzelmünkénél is több.
FLAVIA Csendesen!
Ne háborítsd a haldokló nyugalját.
SPARTACUS (*Mylius karjára támaszkodva.*)
Közel hozzá – hadd érjem homlokát –
Így – köszönöm – fiam, nőm – várjatok –
(*Fölemelkedik és megmerevült szemmel körültekint*)
Szegény rabszolgák . . .
(*Visszahanyatlik.*)
Justinám – megyek –
Most már örökre szabadok vagyunk.
(*Meghal.*)
FLAVIA (*a feléje siető Luciust elutasítja kezével.*)
Hagyj engem, nem vagyok menyasszonyod,
A kit szerettem, azé maradok.
(*Letérdel.*)
Távozzatok, holtak nyugalma szent:
Magam virasztok holtjaim felett.
(*Spartacus holt testére borul.*)

Így fejeződik be az első változat. Ebben tehát Csiky igyekszik hűnek maradni a köztudatba áttent történelmi eseményekhez, vagyis ahhoz, hogy Spartacust a harcmezőn, csatában érte utol végzete. (Ez

a megoldás található egyébként Raffaello Giovagnoli regényében is.) Justina is meghal. Flavia életben marad és gyászolja az elbukott Spartacust.

Csiky nyilvánvalóan nem volt megelégedve ezzel a befejezéssel. Laposnak és dramaturgiailag elfogadhatatlannak tarthatta. De ahelyett, hogy Spartacus bukásának történeti okait kutatta volna és ebben az irányban *mélyítette volna* el hőse tragédiáját, a római rabszolga felkelés vezérének bukását egyéni okokra vezette vissza. A darab második és harmadik változatának kidolgozásakor, az események alakulásában nyilvánvalóan nagyobb, drámaibb szerepet akart biztosítani a nőnek, a szerelmi szenvedélynek. Janovics Jenő szerint Csiky itt valószínűleg Shakespeare *Antonius és Cleopatra*ájából inspirálódott.

A szerelmi szenvedély előtérbe helyezése egyébként megegyezett Csikynek az évek folyamán a drámáról kialakult elvi felfogásával. Gondoljunk csak arra, hogy mit írt 1881-ben *Plautus nőalakjai* című akadémiai székfoglalójában:

„Mentől közelebb jár a színmű a valódi élethez, annál nagyobb tért nyer benne a nő; mentől inkább igyekszik visszatükrözni a társadalmat, melynek közepette játszik, annál nagyobb figyelemmel van a nők állására, melyet ezen társadalomban elfoglalnak. Ez az állás pedig, lényegében kezdetől fogva mindig ugyanaz volt: folytonos harc a férfi nem nagyobb ereje és elnyomása ellen a gyöngédség és szenvedély, a csel és furfang, a szemérem és arczátlanság, a nemes és nemtelen érzések fegyvereivel. [...] A színmű s névszerint a comoedia, melynek *egyetlen igaz feladata a valódi élet hű visszatükrözése*, nem mellőzhette ezt a harcot s azon ösztönt, mely a két nemet szükségképpen összeköti és egymásra utalja: a szerelmet.”

A fenti gondolatoknak megfelelően, láthatólag nagyobb szerepet akart adni az események alakításában Spartacus szerelmi szenvedélyének, de nem tarthatta kielégítőnek Flavia jellembrázolását sem. Érzékeltetni akarthatta mind Flavia jellemében, mind cselekedeteiben, hogy szerelmes nő ugyan, de gőgös patriciusnő is.

Igy születhetett meg – nem tudjuk, mikor – a néhány különálló lapon megmaradt, ugyancsak kézírásos második változat, amely szerint Spartacus nem a csatában esik el, hanem a fogságában levő Flavia kezétől leli halálát. A kevély patriciusnő szereti ugyan Spartacust, de ez nem riasztja vissza attól, hogy bosszút ne álljon a lázadó rabszolgán. Atyjának, Lentulusnak, titokban ezt üzeni egy harcossal:

Mondd, hogy leánya tudni fogja, mit
Kell tenni egy valódi római
Nemes leánynak. Mondd, hogy Spartacust
Meg fogja ölni.

A harcmezőről rossz hírek érkeznek; bajtársai biztatják a Flavia büvkörébe került rabszolgavezért, hogy álljon csapatai élére, vonuljon ő is a csatába. De a szenvedélyében elvakult Spartacus enged az asszony szerelmes, marasztaló szavának és Hyppiusnak adja át a vezérséget, őt küldi az előnyomuló római hadak feltartóztatására. Flavia egy óvatlan pillanatban megöli Spartacust, majd önmagával végez. A haldokló Flaviának ezek az utolsó szavai:

Rómának méltó lánya voltam én
S mit tennem kelle, íme megtevém;
De én nő is, szerelmes nő vagyok,
S akit szerettem, azzal meghalok!
SPARTACUS *(karjára emelkedik, elhaló hangon.)*
Szeretsz ... kimondád mégis hát e szót ...
Jer ... Flaviám ... a nászágy vár reánk ...
Enyém vagy most ...
FLAVIA *(karját)*
Spartacus nyaka körül fonva, fejét mellére hajtja.)
Örökre a tied ...
(Meghal.)

SPARTACUS

(megcsókolja Flavia homlokát.)

Nászéji csókom . . . első és utolsó . . .

Szép Flaviám . . . nőm . . . várj reám . . . megyek . . .

(Megmerevült szemmel körül tekint, s fel akar emelkedni.)

A rabszolgák . . .

(Visszahanyatlik.)

Légy Róma átkozott!

(Meghal.)

Figyeljünk fel ennek a változatnak forradalmi hangvételű utolsó sorára, amely a végleges, nyomtatott szövegből elmaradt. A vereségért, a történelem adta lehetőség elmulasztásáért magát felelősnek érző Spartacus kilobbanó gondolatai harcostársaihoz szállnak (érdekes, hogy a kéziratban először azt írta, hogy: „Szegény szolgák”, majd a „Szegény” szót áthúzta és kifejezőbben csak ennyivel elégedett meg: „A rabszolgák . . .”), utolsó leheletével pedig átkot mond a győztes ellenségre, a patriciusok Rómájára.

Csiky úgy érezhette, hogy a második megoldás sem az igazi, mert elfogadhatatlan törést hoz Spartacus jellemébe. Spartacust elvakhátha ugyan szerelmi szenvedélye, de nem ragadhatta annyira magával, hogy cserbenhagyja harcostársait, a döntő ütközet előtt álló, szabadságukért küzdő rabszolgákat. Megszületett tehát a harmadik, a másodikkal szemben Spartacus jellemábrázolása szempontjából lényegesen módosult megoldás, amely a nyomtatott szövegbe került: Spartacus nem enged Flavia leszerelő szavainak („Fuss, Spartacus, fuss . . . Dobd el kardodat / Ne harcolj Róma ellen . . . fuss . . . keress / Hazát más földön . . . tedd le fegyvered . . .”), sőt azzal biztatja az asszonyt, hogy a győzelem után Rómában együtt boldogok lesznek. Kardot ragad, néhány hívének élén elindul a harcba. Ekkor szúrja le Flavia. Miután szerelmesét megölte, Flavia ebben a változatban is keblébe döfi törét, végez életével.

Íme a *harmadik*, végleges, nyomtatott-szöveg zárójelene:

Lentulus (Flavia apja) és Lucius (Flavia vőlegénye), valamint a győztes katonák egy csoportja betólnak a színre.

LUCIUS

A lázadó sereg fut.

Harsogjon a kürt, Róma mentve van!

LENTULUS

Vérezik sebem, de nem fáj, Flaviám!

Jer karjaimba, méltó vagy nevünkre,

Az ős Rómának méltó lánya vagy!

(Flavia felé tárja karjait.)

FLAVIA

Rómának méltó lánya voltam én,

S mit tennem kelle, íme megtevém;

De én nő is, szerelmes nő vagyok,

S a kit szerettem, azzal meghalok.

(Keblébe döfi a tört és Spartacus mellé esik.)

LENTULUS

Nagy istenek! leányom, Flaviám!

(Arczát eltakarva, a katonák karjai közé roskad.)

SPARTACUS

Szeretsz . . . ? Kimondtad hát e szót?

FLAVIA

(Spartacus felé csúsztatva)

Most már örökre a tied vagyok!

(Meghal.)

LUCIUS

(a katonákhoz)

Emeljétek fel!

SPARTACUS

(elutasítva kezével a közelgő katonákat)

Hagyjatok nyugodtan

Meghalni . . . Clodius, emelj karodra . . .

Így jó . . . Nem látok, vér borult szememre . . .

Nézd meg, s mondd, nem pirul a győztes arcza,
Hogy győzedelmét asszony töre adta?

(Visszahanyatlik.)

Takard el arczomat . . . ne lássanak
Sápadni . . . Mit mondottál egykoron?
Emlékszem . . . úgy van . . . lásd, beteljesült . . .
A szerelem volt, mi elbuktatott . . .
Nem hittem, megtanultam s meghalok.

(Meghal.)

(Vége.)

A harmadik, végleges változat egyébként nem csupán a befejezésében, hanem a cselekmény bonyolításában is különbözik az első, eredeti változattól. Csiky új szereplőket visz a harmadik változatba, többek között Lentulus züllött fiát, Leontiust. Míg az első változatban Spartacus nejét, Justinát a „tisztos” patrícius, Lentulus becteleníti meg és ugyancsak ő öleti meg Spartacus gyermekét, az utolsó változatban e gazságokat a fiatal, erkölcselen Leontius követi el. Ezzel gazdagodott, árnyaltabbá, a fiát elítélő Lentulus és az elfajzott Leontius közötti összecsapással mozgalmassabbá, drámaibbá vált a cselekmény. Ugyancsak új mozzanat a végső változatban Crixus galliai rabszolga szerelme Justina, Spartacus felesége iránt.

Ez tehát Csiky Gergely Spartacusról szóló történelmi tragédiájának *három változata*.

Molnár Tibor
(Bukarest)